

LEKSIKOGRAFIYANING NAZARIY ASOSLARI

Djuraeva Madina Baxromovna

Central Asian University o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13268064>

Lug'at – so'z, frazema, parema, morfema va boshqalarning belgilangan maqsadga ko'ra, ma'lum qonuniyat hamda ehtiyoj asosida tartibga solingan yig'indisi, leksikografiya – lug'at va uning tuzilishi, yaratilish tamoyillari haqidagi bilim – ta'limot. Leksikografiya – yunoncha “lexis” – so'z, “grapho” – yozaman, yozish, yozilgan kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Ilmiy adabiyotlarda lug'atchilik tilshunoslikning alohida sohasi hisoblansa-da, aslida leksikologiya bilan bevosita aloqadordirligi aytiladi. 1. Chunki leksikada, avvalo, tilning lug'at tarkibi, shuningdek, so'z ma'nosi, uning iste'mol darajasi, nutq, uslub hamda shakl va mazmunga munosabati kabilar o'rganiladi. Leksikografiya tilshunoslikning lug'at tuzish bilan shug'ullanuvchi va u bilan aloqador bo'lgan masalalarni o'rganuvchi sohasi, “lug'atchilik” deb ham yuritiladi. Aslida leksikografiya va lug'atchilik tushunchalari farqlanadi. Leksikografiya lug'at tuzish nazariyasini, lug'atchilik lug'at tuzish amaliyotini ifodalaydi.

Har bir lug'at amaliy xarakterga ega. Bu leksikografiyaning nazariy asosini belgilashda muhim. Zero, leksikografiyaning nazariy asosini, ehtiyojini qondirish maqsadida tuziladigan lug'atlarning yaratilish qonun-qoidalari, ularni tuzish tartiblari, lug'atlar turlarini belgilash tashkil etadi. Ya'ni maqsadning to'g'ri belgilanishi, maqsaddan kelib chiqqan holda ularning turlarini belgilash, turlarning o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda, lug'atlarning shaklini belgilash, u yoki bu shakldagi lug'atni tuzishning tamoyillarini belgilash lozim bo'ladi. Leksikografiya (lug'at tuzish nazariyasi va amaliyoti) eramizdan oldingi davrlarda paydo bo'lgan va boshlanishidanoq, ta'lim-tarbiya sohasi uchun xizmat qilgan ekan, yaratiladigan har bir lug'atning asosini: 1) didaktik tamoyil belgilaydi. Lug'at tuzishda didaktik tamoyilni chetlab o'tish mumkin emas. Lug'atlar tildagi so'zlarni o'qitish-o'rgatish, boshqa tillarga oid so'zlar haqida, birliklar haqida ma'lumotlar berar ekan, demak, 2) lingvodidaktik tamoyil muhim. Lug'at tuzishning asosiy tamoyillaridan biri maqsaddan kelib chiqqan holda lug'at birliklarini 3) tanlash-saralab olish tamoyili. M.Koshg'ariy o'z lug'ati (“Devon”) uchun “umumiste'molda bo'lgan so'zlarni tanladim” deydi. Shu tamoyilga aloqador bo'lgan yana bir tamoyil, bu maqsadga muvofiq tuziladigan, lug'atdan kelib chiqadigan 4) ehtiyojni qondirishga muvofiqlikni ta'minlash tamoyili. “X va H harflari tarkibida bo'lgan so'zlar lug'ati”, “Paronimlar lug'ati” kabilar. Leksikografiyadagi eng muhim va universal tamoyillardan biri – 5) lug'atdan foydalanishning osonligi-qulayligini ta'minlash.

Leksikografiyani asoslaydigan ba'zi asosiy nazariy asoslar:

1. Lingvistik Nazariyalar: Strukturalizm: ushbu asos tilning asosiy tuzilishini ta'kidlab, so'zlar va ularning grammatik funktsiyalari o'rtasidagi munosabatlarni ta'kidlaydi. Leksikograflar so'zlarni aniqlash, ularning nutq qismlarini aniqlash va grammatik kategoriyalar asosida yozuvlarni tartibga solish uchun strukturalistik tamoyillardan foydalanadilar.

Generativ grammatika: ushbu nazariya tilning aqliy tasviri va ma'ruzachilarning grammatik jumalarni qanday yaratishiga qaratilgan. Leksikograflar generativ grammatikadan so'zlar orasidagi semantik munosabatlarni, ularning birikish imkoniyatlarini va sintaktik funktsiyalarini tushunish uchun foydalanadilar. * Kognitiv Tilshunoslik: bu nuqtai nazar inson idrokining tildagi rolini ta'kidlaydi. Leksikograflar kognitiv tilshunoslikdan so'zlarni

tushunish va ulardan foydalanish bilan bog'liq aqliy jarayonlarni o'rganish uchun foydalanadilar, ma'no qanday tuzilganligi va so'zlarning tushunchalar va tajribalar bilan qanday bog'liqligini hisobga oladilar.

2. Semantik Nazariyalar:Leksik semantika:semantikaning bu sohasi so'zlarning ma'nosiga va ularning bir-biriga qanday bog'liqligiga qaratilgan. Leksikograflar so'z ma'nolarini aniqlash, sinonimlar va antonimlarni farqlash va semantik maydonlarni aniqlash uchun leksik semantikadan foydalanadilar. Formal semantika: bu nazariya so'z ma'nosi va gap tuzilishini tahlil qilish uchun mantiq va formal tizimlardan foydalanadi. Leksikograflar so'z ma'nolarini aniqlik bilan ifodalash va so'zlar orasidagi mantiqiy munosabatlarni tushunish uchun rasmiy semantik tamoyillardan foydalanadilar. Kontseptual metafora nazariyasi:bu nazariya inson tili metafora va kontseptual xaritalar atrofida tuzilganligini ko'rsatadi. Leksikograflar metafora ma'nolari so'zlardan foydalanishni qanday shakllantirishi va so'zlar mavhum tushunchalarni qanday ifodalashi mumkinligini tushunish uchun ushbu nazariyadan foydalanadilar.

3. Korpus tilshunosligi va foydalanishga asoslangan nazariyalar:Korpus lingvistikasi: * * ushbu yondashuv tilning katta ma'lumotlar to'plamini tahlil qiladi, so'zlarning ishlatilish qonuniyatlarini va grammatik tuzilmalarni ajratib oladi. Leksikograflar so'z ta'riflarini tasdiqlash, umumiy kollokatsiyalarni aniqlash va so'zlarning chastotasi va tarqalishini tushunish uchun korpus ma'lumotlaridan foydalanadilar. Foydalanishga asoslangan nazariyalar: ushbu nazariyalar tilni o'rganish va ma'no so'zlarning kontekstda amalda qo'llanilishiga asoslanganligini ta'kidlaydi. Leksikograflar so'zlarni aniqlashda, misol jumllarini taqdim etishda va so'z bo'lishi mumkin bo'lgan ma'no va funktsiyalar doirasini tasvirlashda foydalanishga asoslangan nazariyalarni ko'rib chiqadilar.

References:

1. Madvaliev A. Lug'at va lug'at turlari haqida. – O'zbek milliy leksikografiyasining dolzarb masalalari mavzuidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari to'plami, ToshDO'TAU. – Toshkent, 2017.
2. Mengliev B. O'zbek tilining milliy korpusini yaratish - dolzarb vazifa. – O'zbek milliy leksikografiyasining dolzarb masalalari mavzuidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari to'plami, ToshDO'TAU. – Toshkent, 2017.
3. Столяров А.И. Словарь-конкорданс и его применение в рамках корпусной лингвистики // Гуманитарные научные исследования. – 2017. № 2. [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2017/02/21074> (дата обращения: 29.09.2017).
4. Труфанова М.В. Применение цифрового словаря с корпусом для работы над лингвистическими проектами по немецкому языку // Социальноэкономические явления и процессы. 2011. - №8 С. 229-232.